खण्डनखण्डखाद्यम्

महामहोपाध्याय श्री[illegible] विरचितम्

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबु रसमय दत्त महोदयानामनुज्ञया

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारैः संस्कृतम्

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

कलिकाता

संवत् १९०५ ।

کتاب کالج فورٹ ولیم
किताब कालिज फोर्ट विलियम
পুস্তক কালেজ ফোর্ট উইলিয়ম

खण्डनखण्डखाद्ये

प्रथमः परिच्छेदः

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।
ईश्वरमुमया न परं वन्देऽमुमयापि तमधिगतम् ॥

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः ।
भेत्तुम्भवानिशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनभक्तिसरोजयोस्ते ॥

शब्दार्थनिर्व्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्व्वत्र निर्व्वचनभावमखर्व्वगर्व्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्या
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

अथ कथायां वादिनोनियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तदभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात्

तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः। सोऽयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि तथा-गतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाणि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्ग्यः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमइति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्वैर्म्मतान्तरव्यवहारादिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा ह्यनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारइति शतकृत्वस्त्वघोष्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणा-दीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव। ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्। मैवं। न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमा-णादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति। किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणा-दीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैर्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्र-माणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उत सत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य। न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमाणादिसत्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु स्वतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युप-

ग्रमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रस्य तेनापि तद्दूषसि यस्मिंश्चिन्मायात्मनि दूषकेऽभिहिते तस्य जये व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्निग्रहभरग्रस्तता महती स्यात् तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्धा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरत स्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा। अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं प्रा-प्ता ते अतएव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि पश्यतइत्याह स नतु प्रतिपद्यतइति। नैवम्। शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोष्य-त्वमित्येवाभिधातव्यम्। कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तयोस्त-द्बाधात्तमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः। नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतु-ता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नत्वेवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वान-भ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः। उक्त-स्वागमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति। अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाचाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति। नैवं। कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाचाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः कथनात्पूर्व्वं तत्तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथका-भ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव ताभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहार नियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतम निग्रहस्थाने तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्य

नियमबन्धेपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोपि हेतुः कथायां प्रवृत्ताया-मभिधातुं युक्तइति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्। नचैवं प्रमाणानुपगमेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्व विचारविचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। आवेद्यमानादिपारम्पर्य्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यता लक्षणस्वतःसिद्धिशुद्धत्वात्। नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा प्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्न्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति। नापि चतुर्थः यादृशोभवताप्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहार नियमः कथायामालम्ब्यते। तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रतिफलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः।

स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणकारणभावस्य नियमात्

तद्भावश्च नियतपूर्व्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्य्यव-
स्यात्। दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गान
व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्स्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च
कारणत्वमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणा-
दीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः प्रवर्त्यन्त इति। नैवम्। एभिरपि
बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्त बा-
धायामनिस्तारात्। नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि
सत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात् यतः सत्ताज्ञानस्य
तत्राङ्गत्वं नतु सत्तायाः। तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति
मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा। न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जल
रूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात्। द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादि
मध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथाकालमात्र एव बाधितावगमाभावात्।
अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितबोधविरहात्। नाद्यः
अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषा-
न्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति। नचासाव-
र्थोऽसन्नपि द्वित्वादिपुरुषमात्रपूर्व्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने
सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते
यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम्। तदित्थं
यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथा
कालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्व्वप्रका-
राबाधित तत्तत्सत्तावगमायत्ततत्तत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्य
कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिक
व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते
व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति। तस्माद्यादृ-
ग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्य्यादानेन नोल्लङ्घितेति। यद्वादिवाग्व्यव-
हारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य

पराजयः यत्र वाद्युक्तनिग्रहस्थानावगमः स निगृहीतः तदितरस्तु न गृहीतेत्यादिनियमश्च कथारम्भाय प्राक्: अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्य मित्यस्य चायमर्थोऽनेन नियमेनाऽस्माभिरिति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति। नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। नचैवमन वस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिकमतिरिति न्यायात्। नचान्तिमासत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रवाहासत्त्वा पत्तिः तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। अस्त्येव हि तथा त्रिचतुरज्ञानकक्षामवेक्ष्यमाणविश्रान्तेन विचारेण ततःपर- मननुसरणमनीषयैव समयं बद्ध्वा कथायाः मिथःसम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात्। नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति। स्वरूपसत्तामादा- यापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोप- पादिका न घटादिसत्ता एवमेकसत्ताविशेषेऽपि ज्ञातमेवासद्व्यवहा- रोपपादकं नान्यत्। असच्चोपपादकञ्चेति व्याहतमिति चेन्न सदुप- पादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदा वयोः सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न कार्य्यस्याप्यसत्त्वात्तद्वान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं ना- न्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनो नियाम- मकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यनियामक मिति चेत् न समसमयत्वादानन्तर्य्याविशेषेण नियम्यनियम-

न्यत्वव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदात्मीया एव सामग्र्यः सदा कार्य्यमि यमेनाभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च क्रमः समाधि तस्यापि कार्य्यजन्मकालस्य कोऽविशेषः। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यदि क्षेपान्तरं तदपि विशेषान्तरतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमे पर्य्यवस्येत् तथापि सत्तामात्रानुगतं किं रूपमिति येन रूपान्तर वतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावित सत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।" तथाह्यन्तर्भूतसत्वे यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसत्व स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्ति व्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्याः स्वस्याविशिष्टत्वाभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारण त्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवे- शने वा पर्य्यवसानमेव। नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारि- का निस्ताराय सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननिबन्धनलक्षितः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्वबुद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। नच स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानप्यनुगत बुद्ध्या- द्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत। माभूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन् तद्धर्म्मिणीं कारणतां कथमनु- गमयितासीति। किञ्च स्वरूपसत्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिक मसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न त्वसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नेत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्ता मनन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण कोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्वहति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति प्रकृ- कुर्यां प्रभातमिति येन भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगम्य-

तामि सत्ता मयाभ्युपगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तस्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् । असत्ताविशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षेऽसत्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो यदा कारणाभाव स्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्ज्जित मोदकाः । रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्व्व सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ । हेतुतत्ववहिर्भूतसत्वासत्वकथा वृथा ।" आस्तां प्रतिवन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयं प्राक्सत्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमस्मान्नियतं प्राक्सदितिबुद्ध्याविशेषात् । भ्रान्त्यैवं बुद्धिगोचरेतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्वनिश्चयस्ते तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्व पूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्वावधारणं वयं मन्यामहइति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाबाधाविनोपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात् अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाबाधावित्वमाक्षामि-

त्वपि निरस्तम्। अनेवंबुद्धिविषयत्वादप्रमाया विशेष इति चेत् यदा कदापि तादृग्बुद्धिविषयतैव अन्यथा कथम् अयमन्यदा तादृग्बुद्धिविषयतया अन्यदा अन्यं स्यात् तदा सत्त्वमन्यदासत्त्वेन गृह्यत इति चेत् अस्यन्ताविकमेव यर्हि तदा तत्कालत्वस्योपयोगीति समानं तदेतत् सम्बन्धित्वमिति यावता असती वा न विशेषिका सती वा भेदेऽपि-भिसन्धानेन सम्बन्धिरपि सती भवेति एवम् प्रतिवक्तव्यः आसां ताव-द्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां विचारद-शाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता तेनैव-मुपपादितम्भविष्यति। अथासत्ता तस्य पर्य्यवस्यति तदा असत्त्वं तेनैव-मुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्टताव्यवहारः। अविचार्य्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्य-दादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारण-प्रत्येकं विशेषकमसदेव कार्य्यं नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्य एकत्रान्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति वक्तव्यं विशिष्टव्यवहार-प्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताविशेषात्। प्रागजन्मानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्त-मनुहरति तथापि कालान्तरश्लिष्टा घटादिकं स्वरूपतो विशेषयतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावबलात् स्वविशेषकत्वेनोपादीयते। नन्वेव-मत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषकत्वञ्च व्यवच्छिन्नतयानङ्गी-कारात् कुत्र स्वभावतोविज्ञानं सम्बन्धि नियच्छते न उत्क्रमण अस-तोपि सदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपतैव नियतविशेषकस्यैवासत्त्वादन्य-थातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण।

अपरे पुनश्चेतसोपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमाना मन्यन्ते आर्त

तावत् स्वप्रकाशं स्वतएव सिद्धरूपं न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः न जानामीति वा विपर्य्ययो व्यतिरेक-प्रमा वा तेन जिज्ञासितस्याज्ञातत्वाज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः व्याप्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमापादयति अन्यथा हि जिज्ञासित प्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोऽक्षेपि ज्ञानमविच्छिन्न जिज्ञासस्य स्यादतः सर्व्वजनस्वात्मसम्वेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम् व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेन्न यत्रैवानु-व्यवसायेयत्ता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्म्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्य्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्। विषयिसद्भाव-संशये च तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् एवं हि चिचतुरसम्वेदन कत्वाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमोपीति स्वप्रकाशेनुमानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत् तदा अनवस्था स्यात् न च वाच्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति क्वानवस्थेति यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतो यया व्यवहारोपपत्तिः को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुतः सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्वसाधनम्। सत्वेपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्वेवेति चेन्न तस्यापि सत्वं कथमित्यनवस्था स्यात् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धि पर्य्यन्तस्य व्यसनस्य दुस्तरत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति। घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-द्भावो वाच्यः यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सास्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्य मेव किन्न स्यात् ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकाराद्वा सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृत्तिनियतत्वात्। अन्यथा सत्तम

रसादेरप्याप्तेरिति, अद्धामनवस्थादोषमस्वप्रकाशवादिनः स्यात्। यदि चित्तिं विनैव प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकार्य्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्य्यतामिति घटेऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः। अथ नाव्यवधानलब्धवित्तितद्वित्तिधाराऽभ्युपगम्यते किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् वित्तिः प्रमीयतइति सर्व्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयत इति चेन्न स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवित्ति तद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयग्रसभारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेत। यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्ते स्तावद्विषयगर्भिताधी विषयः साप्यन्यथा कयाचिदुल्लिख्येतत्र प्रमाणाभावस्यानिर्म्मोक्षापत्तिश्च। नहि स्वमनन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः तथा सति स्वप्रकाश सिद्धेः अतएवान्योन्यविषयतापि निरस्ता सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः। नच पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते ननु तदभावइति ते प्रमास्ति तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः। नचैवं घटसामग्री तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात् वैषम्यात् यदि घटसामग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहितएव प्रमीयते यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात् तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः प्रवेशादनवस्था अवेदने ध्रुवासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति व्यसनं दुरुत्तरमेव। ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीयास्तेऽपि प्रसज्येरन्। नच तैर्द्दोषैर्ग्रस्येत ज्ञानमित्यास्थेयं स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात् प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्म्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः अतएव धर्म्मोपग्रहप्रवर्त्तिषु वाग्व्यवहाराविषयत्वं कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः प्रकारावच्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः सौगतप्रभाकरयोः

अभावे अभावं प्रति नैयायिकवचाभावानतिरेकस्वीकारादिवाद्वैता व्याघातः भ्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धावपि न काश्चित् क्षतिः । तदेतत् श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्ष्यन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविद्यादशायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं क्रियाकर्म्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः कार्य्या क्रिया हि कर्म्मणो भवति कर्म्म च कारणं क्रियायाः न च स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं पूर्व्वापरभाव विशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात् । न च तस्मादेव तदेव पूर्व्वमपरञ्च सम्भवति तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्व्वशब्दार्थत्वात् तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नोऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् । नैवम् । क्रियायाः कर्म्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् सर्व्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात् । क्वचिज्जनकतामादाय कर्म्मणि कारकत्व व्यपदेशात् करणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्म्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्म्मव्यवहारोपपत्तेः । किञ्च तत्कर्म्मत्वं यत् स्वं प्रति विरुध्यते परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति चेन्न अपादानस्यातिव्याप्तेः अपादानं कर्म्मापीति चेन्न वृक्षात्पर्णं पतति वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति चेन्न वस्तुसतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्म्मत्वं न विवक्ष्यतइति शाब्दिकसम्प्रदायइति चेत् तर्हि निरस्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेऽपि सम्मत कर्म्मलक्षणानुरोधेन कर्म्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्म्मेत्यपि वक्तव्यं तावकाभिमतं स्यात् अथच लोकोत्तरप्रज्ञेन निरस्तसर्व्वकर्म्म व्यवहारेपि कर्म्मत्वमस्तीति ज्ञातम् अपादानेतरदीदृशं कर्म्मेति चेन्न तथापि नदी वर्द्धतइत्यादौ तदूर्द्धप्रान्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्म्मतापत्तेः अपादानेतरदिशस्य स्थाने क्रियासमवेतफलत्वेऽप्यस्य

तदवस्थत्वात् विनाशसम्भावनायां दृष्टौ तदर्थोऽप्य कथं स्वमतीत्यादाव कर्म्मत्वप्रसङ्गाच । आत्मानं जानामीत्यर्थ च पदार्थाभावादकर्मक- त्वापत्तेः । तथाप्युपाधिभेदात्परत्वं कल्प्यमभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न सतोऽस्तु तावदेवं यथा कथञ्चित्तथाप्यध्यात्म विदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्म्मकं स्यात् । प्रयते वोऽहमः स्वयमेवेत्यादौ कर्म्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् सर्व्वज्ञमीश्वर- मन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति ज्ञानाश्रयत्वस्याभ्युपग- मात् तं प्रत्येतस्य स्वप्रकाशसिद्धिः तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी वृद्ध्यादिवत् कर्म्मापि परिभाषितमित्यर्थः तदनुगतलक्षणगवेषणया शेषश्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् । विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः सम्बन्धमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । नैवम् । विषय विषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः तथाभूतत्वेऽपि च अन्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपेतव्यमनवस्थाभयात् तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोर्भेदमना- दायैव पर्य्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यं स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्य्यादाति- शायित्वात् तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्मापि सम्बन्धः पर्य्यवसास्यति तदवगमोपि तदवगमाव्यतिरेकेणैव भविष्यति कोवि- रोधः । नन्वेवं घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभावः तादृगात्मनोऽपि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यत्वेन स्यात् अपत्वे वा विद्याविद्य मानघटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेपि न दोषः । अथ वा आत्मना सह क्रियाकर्म्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थं इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारप्रयोजिका सत्ता स्वयमेव सद्रूपा एव तावता स्वात्माश्रयता तज्ज्ञानाकारज्ञानमपि स्वतएव सिद्धस्वरूपम् ।

अथवा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थतां सोयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापत्तौ न ब्रह्मस्वप्रकाशता तत्र विषयाभावात् एतावन्मात्रेण तु स्यात्, यथा स्वविषयेपि कुटादौ बहुव्रीहि वाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेप्यात्मन्यविद्यादशायामिति। तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्य्यवस्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति। तद्यथा अन्योऽज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं सर्वतोबलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः। "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति।" तस्मात् "अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका। पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका। वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति।" तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवं विधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा। अस्माभिस्तु स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धिरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति। यदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते। अतोनिरभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिता इति।" ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते। तथा हि नेदं सद्भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात् नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। यदपि निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरवउपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त-इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वच-

नीयतेति न ब्रूयुर्वक्तृदोषादिति च वदेयुः । यस्तु यस्तु वादी निर्वक्त्र भिमानं धत्ते स निर्व्वक्तु न तु ग्रक्ष्यति वक्तव्यदोषात् । न च ते दोषाः स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं यतोऽनिर्व्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्व्वचनीयैरेव अनिर्व्वचनीयैरपि च तैर्व्यवच्छिद्यत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् तज्जातीयत्वस्य च निरवद्य योजयितुमशक्यत्वात् । ननु सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्व्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः किम्वा सदसत्त्वपक्ष बहिर्भावाभ्युपगमः । आद्ये भवितव्यं सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकस्याभासत्वं तत्र सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत् सत्त्वपक्ष स्तदा सत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासत्त्वपक्ष स्तदा सर्व्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रभवेत द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । योहि सर्वमनिर्वचनीय सदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्वव्यवस्थित्यै पर्य्यनुयुज्यते सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टेव परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वं विधिनिषेध योरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायिताया स्तेनाभ्युपेयत्वात् ततः परकीयरीत्येदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्म तत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य्य तत्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्य्यनुयोगा निरवकाशाः त्वद्व्यवस्थाया एव व्याहत्युपन्यासात् न चोपन्यासएव निर्बन्धकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्य्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमप्यापाद्य न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते अतिप्रसङ्गादिति विचारस्यापि विचार्य्यपक्षेऽनवस्थया विचारारम्भएवाशक्यः स्यात्। नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीं गवेषणीयमिति वाच्यम् विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्य्यरूपस्यविषयस्यावस्थितत्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य अथ विचार्य्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थं विचारारम्भ स्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति कथामुखचर्वणं यदि च तद्दर्शनरीत्याभिधीयमान मस्माभिर्बाधं विधत्से तदास्वाभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् अस्माभिर्निर्बाह्यमाणस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे अस्माकमेव जैत्रता खण्डनयुक्तयोबाधिका निर्बाह्यपक्षस्य बाध्यइत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् तस्मात् त्वया निर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमिति स्थितम्।

नन्वद्वैते किं प्रमाणं प्रश्नएव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्व्वतो नोपपद्यते प्रमाणं यन्नाम द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते किन्नाम विषयविशेषनियतं तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवत्वापत्तेः। यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा स्यादप्रमा वा। आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि सम्प्रतिपन्नमिति वृथा तस्य प्रश्नः। नच वाच्यं सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धेः

विशेषाय विचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत् प्रश्नेन परिभक्षितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रतिबोधि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः। यदि च परिचितपरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेष्वेव दोषं प्रतिबोधि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसाविति प्रश्नार्थः परिक्षिप्यते तदा सर्व्वा व्यक्ति विंशेषतोन निर्द्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्द्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते। यदि च द्वितीयस्तदानी मद्वैतप्रतीतिमप्रमामन्यमानस्य तव अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। अथ अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्कारणं प्रमाणं एष्टव्यमिति ब्रूषे नैतदभ्युपपद्यते तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्कारणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावत्कालीनस्य तज्ज्ञानस्य कारणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्व्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततोवह्निमनुमिनोति तावता किं वाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्कारणं प्रमाणमेष्टव्यमिति। अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा श्रुतिरद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः श्रूयते खल्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ प्रसाधयिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामनन्यपरीभवनात्। धियः स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्। ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् ततस्तान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्य्यं कल्प्यम्। मैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्येत नतु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमान-

मावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्व्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति। यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। माभूदग्नीषो-मीयपश्वालम्भनविधिना सर्व्वभूताहिंसाश्रुतेर्न्निरर्थ्यं यदा चैवं तदा बाधिकाया धियो बाध्याया स्वाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयैर्या सह तस्याएव धियः श्रुत्या सर्वस्या-द्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यं तत्राबाध्यमान त्वात् नहि तस्याधियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि विषयः घटपटौ भिन्नावित्येवमाकाराहि सा जायते नत्वहं घटात् पटाच्च भिन्नः मत्तो वा तौ भिन्नाविति। स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी नतु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि अन्यथा तत्तदपि प्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैतएव पर्य्यव-स्यति। नच तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूप लक्षणो भेदः प्रकाशितएव स्यादिति वाच्यं पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः धर्म्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात्। आत्मवदात्मधर्म्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमा-त्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यव-स्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमात्वाभावावगमादगत्या श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्विततया असङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थक्वान्य-थानुपपत्तिसहायसम्पदर्जया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं

शक्येति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्व्वाद्वैतप्रमापिकेति। भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम्। तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिज्ञानवदन्यथाप्युपपत्तेः एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति रूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घट पटादिभेदग्राहि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्व्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्थमिति चेन्न श्रुतितोऽग्रागेव जातायाः सर्व्वविषया या अद्वैतधियोऽस्मद्बुद्ध्यएवं विधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठतीत्युच्यमानत्वात्। ननु यदि नाम प्रत्यक्षव्यक्त्या तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावतैव कथं तस्याः स्वविषयेन सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव। मैवं तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययैवा परया बुद्ध्या घट पटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदोविषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सह भेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याद्वैत श्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या तस्मात् "सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा। निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते।," नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्ति स्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिभेदे प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रमीयते सेत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच सम्भाव्यमेवं श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति। अथ श्रुषे यदा कियद्दूरं

बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुतिः यदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः शेषं मत्वा नानुव्यवसास्यते तत्रापि तद्बाधागम्यते यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति। मैवम्। किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापककोटिमवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं व्युत्पादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्म्मे हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया। नाद्यः। व्याप्तिबुद्धिर्यदि विशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथैवमनुमितिमभ्युपैषितदा सा नात्मानमपि पक्षीकृत्य प्रवर्त्ततइति तत्रैव दत्तपदा सर्व्वामद्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बतइत्युक्तमावर्त्तते। अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्म्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे। मैवम्। एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति। विषयिस्वविषययोर्म्मिथोभेदेऽपि साध्ये. अस्तु हेत्वनुयोगः परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्याबुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च परामभेदबोधाय धावन्ती सर्व्वाद्वैतएव पर्य्यवस्यतीति। नच शक्यमनुमातुं सर्व्वस्याबुद्धेर्विषयात् सर्व्वा बुद्धिर्भिन्नेति माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात् अद्वैतवादिनः सर्व्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति एतेन सर्व्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमाणेन सप्रतिपक्षा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम्। यस्मात् कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् सर्व्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः। स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकं तदेवं "हेत्वाद्यभावसार्व्वज्ञे सर्वं पक्षतया स्थितं। किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारदयश्रुतेः।,, अतएव च "आद्यधीवेद्यभेदीयाप्यन्यथानुपपन्नता। स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते

नाद्वयश्रुतिः ।" न च संस्कारादृढदृढाभ्यामव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकोऽ-
द्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्यशङ्कः अतः "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे
शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् ।
असंसर्गाग्रहस्यापि मता शंसत्यबाधिते । अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं
संसर्गसमकम् । अनौचित्या हि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः । अना-
रोपितमूलत्वाद्दूषाढ्यं गुरुताद्दृशा । प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न
लूयते तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।" ननु यद्यद्वे-
वोदाह्रियते त्वया नेतरतोऽस्य भेदोऽगृहीतइति ततोऽस्याद्वैतान्वये-
रभेदबोधनेन तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्य्यवसानत्वमिति । ततस्ततस्तस्य
भेदस्तदैव गृह्यते मया तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणता-
यान्न कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थानेइति । नैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैत
श्रुतिजबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीय
स्ततोभेदस्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तत्कालमन्तिमबुद्धेर-
नुपस्थितेः । यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा
स्यात्तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्यविशिष्टतयानुपपत्तेः येन
विना सा तदविशिष्टतया न ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात् । न च
वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेयइति नास्ति पाक्षिकोऽपि मां प्रत्यसिद्ध्या-
दिरिति । यतोऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थ-
त्वात् मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानस्य भवानप्रतिभातो न मुच्यते । न च
स्वयं मया प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यतइति वाच्यं
त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तर
वचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पा-
दनपर्य्यवसायितयोपयुक्तम् । न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते
तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च वाच्यं मम वचनात् सन्देहेनापि
श्रुत्वा तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटतइति
यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्व्वत्र साध्याविशेषादिदोष

प्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् "एकां शाखामादायनान्यं गणयतः क्वचित्। आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु।" अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतोयन्नाम किञ्चिन्नरश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा योविशेषतोविनिगमनं विनैव न प्रतीयते ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् स्वस्मात्स्वस्य भेदाभावात् ततस्तत्र लब्ध पदा कथमद्वैतश्रुतिर्व्विश्वाभेदे पर्य्यवस्यन्तीत्यया शक्यबाधा स्यात्। तस्मात् "नैव सामान्यतोज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः। पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः।" ननु भेदमनङ्गीकुर्व्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्री व्यवहारो न व्याहन्यते कथं व्याहन्यते प्रति वक्ष्यते हि तत्। किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात्। नचापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति। तस्मात् "नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि। असिद्ध भेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः।

इदमपि विचारमर्हति यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्य्यवस्यतु। तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किमन्योन्याभावः किं वैधर्म्यम् अन्यदेव वा। यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेद स्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति भेदोहि भवन् कस्मादपि भवति। अन्यथा स्वरूपं भेदइति पारिभाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते। ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखेपि दीयतामस्यां दृष्टिरभेदे हि घटइत्येव पटइत्येव वा बुद्धिः स्यात

ननु घटाद्भिन्नः पटइति चेत् स्यादप्येष पर्य्यनुयोगः यद्यविद्यमान भावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात् "अभेदेनोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा । तथाघाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्षवैशसात् ।" अथ भेदइत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं घटादिति तद्घटेन प्रतियोगिनान्येनैव निरूप्यते तदपि नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति । न हि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्म्मः कश्चित् यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थोघटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा पटं प्रतीति च घटापेक्षितमन्यदेव तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषएव । नापि द्वितीयः योसौ धर्म्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्म्मतामापन्न स्तदा घटोपि पटधर्म्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् नहि पटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च सएव घट इति । किञ्च धर्म्मस्य तस्य धर्म्मिणा सममसम्बन्धेऽति-प्रसङ्गः । सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था प्रथममन्ततो वा गत्वा स्वभावसम्ब-न्धोपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदएव पर्य्यवसानं स्या-दिति एवमन्यस्मिन्नपि धर्म्मविकल्प इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैतएव प्रमाणम्भवति । ननु घटादिकमेव यदान्यानपेक्षं

वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरू-प्यते तदा ततोभेद इति प्रतीयते। नैवम्। घटादिकमित्येवम्भूतप्रतीते स्तावच्छेदप्रतीतिर्विलक्षणा सा च न घटादिमात्रेण विषयेणान्याकारा भवितु मर्हति तेन पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोपि वैलक्षण्यात्। नहि घटः पटश्चेति घटात्पटोभिन्न इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति तत्कस्य हेतोः पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलह निरासात् नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद्घटात्पट इति प्रत्येति तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा। नच यत्प्रतीतिर्यं त्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मा-दयमिति कृत्वा कार्य्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते माभून्निर्विकल्पा-र्थादेव सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः मा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य्यमाणादिः स्यात् तस्मात्पटोघटाद्भिन्नइत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूत घटादिसङ्कुटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्य प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति। अतएवा-न्योन्याभावभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निर-स्तम् अन्योन्याभावेपि हि यस्माद्भेदएतव्य स्समातमन्येवान्तर्भावयेद्युक्ति युक्तिभिः। किञ्च घटपटयोस्तत्तदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं तद्यदि सर्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्ट स्तदुपलक्षितो वान्योन्याभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः। नहि शशविषाणवि-शिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति तत्कस्य हेतोः तस्मिन्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुक्षिपद्भ-वितुं प्रभवति तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवाश्यने न तत्प्रामाण्यं शक्य-समर्थनम्। नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावो ऽभ्युपगम्यमान एकोघटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरो भाव्यता-

सत्प्रतियोगितादोषमारोपयतीति। तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य पटसंसर्गवति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मकइति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गश्च प्रतियोगि कोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभाव संसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमुपेयं तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा। नच वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितैवान्योन्याभावव्यवस्था मन्तव्येति यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्तादृशोधर्म्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्यइति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं पटे च घटत्वं निषेधत्प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यद्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्म्यस्य स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किंचा लम्बनं विधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाणपथमवतरेदिति अतएव न वैधर्म्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतबाधकमुपपद्यते वैधर्म्म्यं हि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरैक्यमननुभवस्च कथं प्रत्युत्तरणीयः। वैधर्म्म्ये च वैधर्म्म्या स्वीकारे वैधर्म्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्यवसानं स्यात्। किञ्च ये ते वैधर्म्म्यभेदा ते किं घटादितोभिन्ने धर्म्मिणि निविशेते किमभिन्ने परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्या सम्भवात्। आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्म्याश्रययोर्म्मन्तव्यं तत्रापि पर्य्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। सन्त्वनन्ताएव भेदाइति चेन्न क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधिसत्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव। अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते तदा किम्भेद विशेषिते किम्भेदस्थितिरितिविनिगमकविशेषाभावादन्योन्यकलहं तेषां कः समाधातुमीष्टे। चरमचरमस्वीकार्य्येण च भेदेन प्रथम प्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरण-

शीलश्रुतवत्स भेदप्रवाहः किमालम्बेत। एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि "प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत्। अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या भिदोन्नतेति।" यदि च क्वचिद्गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तयोरैक्यं तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः। अथ न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्यैक्यापत्तिः। अथवा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः। अथ न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविष्टइत्यभिधत्से तर्हि गतमनेन न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया। नच प्रतिव्यक्तिस्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः। यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्म्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति। यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे वानेकमपि न व्यवतिष्ठते। एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीनइत्यपि निरस्तम्। अतएव भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्म्यानात्मको धर्म्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि परास्तं सोपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषसङ्कुलाजङ्गाल एव स्यात्। स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि स एव भेदो निविशते तदात्माश्रयः अन्यश्चेत्तस्मिन्नेव तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यदारिकामूलपर्य्यन्तमेकता धावेत्। "तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः। नानुमानादि तं कर्त्तुं तवापि क्षमते मते। अद्वैतागमनासीरे साधु साधु न्वती परान्। सेवा मेवार्ज्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा।" नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न्न कथं बाध्यन्ताम् उपजीवकस्योपजीव्याद्दुर्ब्बलत्वात्। मैवम्[1] न भेदस्य सर्व्वथैवासत्त्व

मभ्युपगच्छामः । किं नाम न पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीयमिच्छामएव तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि एतेन एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेद्येनाद्वितीयमिति द्वितीयेन नेह नानेति नानार्थेन किञ्चनेत्यनेन बहुमः विना नोपपद्यमानेन व्याघातइत्यपि प्रत्युक्तं श्रुतिभिस्त्वाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते नच पारमार्थिकमितिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा माभूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थं शुक्तिमितिबाधः यत्र त्वमिरनुष्णइति बुद्धेरुष्णबोधोपजीवना दुष्णबोधेनानुष्णबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्बाधोयुक्तः । ननु तत्रापि तत्त्वानुष्णता पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाथ । नैवम् । अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्याहृतस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वएव विश्रामात् तदीयेवंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयतया जगद्बाधयुक्तिकवलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमार्थिकत्वसम्भावनापि दूरत एवापसरतीति । ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्ज्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः । नैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विरुध्यते नत्वविद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधञ्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतं विषयविरोधेन च तस्या बाध्यता सच नास्तीति तस्मात् "पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः । बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि ।" श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति तथाद्वैतं ब्रह्मैवेदं सर्व्वमिति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते । ननु कथं तस्य श्रुत्या

अन्यत्वमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या अन्यतापि स्यात् अविद्याव्यवस्थिता तु तदन्यता न पारमार्थिकेन तदनन्यत्वेन विरुध्यते अतएव श्रुत्येदमेकं साध्यते यत्तत्र यद्येकता भेदाभावो यदि चैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य एकत्वनामा कश्चिद्भेदापरपर्य्यायो धर्म्मस्तदरुवं बोध्यते तथाद्वैत व्याघातकत्वान्न सेद्धुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीड़नमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यवेन सहैव निवर्त्तताम्। यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्म्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं परमार्थतोऽव्यवतिष्ठताम् नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धिर्न्न तर्क मवताय्यं प्राज्ञैरपनेया यदाह श्रुतिः नैषा तर्केण मतिरपनेयेति। तस्मात् "धीधना बाधना यास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ। चेमुं चिन्ता मणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ।," सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतोभयात्। तस्मात् "ईश्वरानुग्रहा देषा पुंसामद्वैतवासना। महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते।," तस्मात् "आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम्। तत्स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीड़िताद्दृह नि-र्व्वहते विचारान्।," तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोप-पन्नाभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलास लालसोऽपि श्रद्-धातु भवान् तदनुध्यानैवोपनिषदर्थश्रद्धयाध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमाद्वृत्तिव्याहृतचेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं माक्षिकर-सातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते। यथाच परिहृतचापलमात्म-तत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाद्यमक-थयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतो सर्गाद्दत्येषा दिक्।

"अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा। तत्त्वानि कस्मान्न यथाभिलाषं सेद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम्।,,"

तदेतादृशेषु सर्व्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममामकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं तासामवतारणार्थमयं प्रावादकप्रवादोपन्यासः। तथाहि यदि दर्शनेषु शून्यवादानिर्व्वचनीयपक्षयोराश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्व्वपथीनता। यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्यखण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम्। नच सोत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः तादृश्याः सूत्रादि व्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात्। नच वाच्यं लक्षणविशेषवस्तु व्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रसज्येत भवतोऽपीति वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याहत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनुयोगानवकाशात् एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्व्वाधएव एकदेशिवत्प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाकरणानामिव वा शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्य्यनुयोगसांव्यावहारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्व्वाणेन च विचारकेणावश्यमेतायुक्तयउद्धरणीयाः अन्यथा वस्तु व्यवस्थितेरशक्यत्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् जल्पस्यैका कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितण्डा द्वयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्पते अवोचाम च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेण तदिति। जल्पकथयापि वाभिधाने स्वपक्षे व्याहत्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदीयोद्भावनकारी कामपि खण्डनयुक्तिमवतार्य्य बाधनीयइति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः।

कीदृश्यः पुनस्ताः। उच्यन्ते। तथाहि लक्षणाधीनतावल्लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानिचानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपण

दारेण चक्रकाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः नचात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते अथानुभूत्या स्ववीचीविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः कार्य्यते स तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्यार्थस्य योऽभावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोऽयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचनइति एतदप्ययुक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषय व्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात्। कथञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादेर्निरासः तथाहि शुक्तौ योरजतमितिप्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव नहि धर्म्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायो हि तयोः सम्बन्धः सच स्वरूपमेव सत्यं समवायास्वरूपं सएव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति चेत्। मैवम्। तत्र नास्तित्वेऽपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः नहि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूप न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बद्ध स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत्। मैवम्। देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थइति चेन्न तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः। अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते। नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामदशायामपि रक्तपिशिना रक्ततयोपलभ्यमान स्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः।

यदा तदेति विशेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः । न कालवैशिष्ट्येऽपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी । अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भत्स्यतीति चेत् तर्हि दण्डेऽपि देवदत्तः कुण्डलिनं समारोक्ष्यत्येव उपाधिभेदेऽप्युपाधेयस्यैकत्वानिवृत्ते र्नैवमिति चेत् तुल्यम् । एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । सर्व्वस्य तथात्वे प्र[illegible]यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टविश्वावश्यककारणत्वोपगमदुरपवादत्वादर्थक्रियाकारित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनादिदोषग्रासेन चेति । किञ्चेद मनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं नाम जातिरेकाभ्युपगम्येति कुतः अनुभवामीतिप्रत्ययानुगमवशादिति चेन्न माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्पत्तये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्वेदनादेवापरस्त्रियश्च सम्भुञ्जानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतामन्दमानन्दं सम्विदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिज मनुमान मनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुरुध्य तयोर्नैवमधिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाननुगमो दोषः । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः । ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिज्ञानविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यत्तदितरेष्वनुगतप्रत्यय स्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं ननु

जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्प्यते। तथा सत्यलक्ष्यपदार्थेभ्यो घटा-
दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादवृत्ता जातिः
कल्प्या प्रसज्यते इत्यपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः।
तथाहि स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं
ज्ञानद्वयम् एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः उत स्मृतिरेव।
आद्यो अनुभव एव आद्ये यएव प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादि
दन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाश्यते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः अननुभूत
चरत्वेन संस्कारानुपमेयत्वात्। अतएव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्त-
र्भावयितुमसौ शक्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया अस-
म्वेदनात्। सम्वेदने चानुभवएवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्। सचाग्रे
दूषयिष्यते अतएव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभव-
स्वीकारे चेत्प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषयएव निविष्टमिति चरम
पक्षप्रवेशः। अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नइत्ययमर्थोऽनेकांशस्तत्र
प्रागवस्थाविशिष्टइत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्नइत्यत्रांशे चानुभवत्वमित्यु-
च्यते। एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चाय
मिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति। प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्व
भेदः केनापि न प्रकाशितइति यएव प्रागवस्थाविशिष्टः सएवायमिति
प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। अथानुभवेन योऽसावनुभूयमान
धर्म्याश्रयतयाऽभेदोबोधितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्य्यवस्य
तीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदोभवति। स च स्मृत्यंशोपनीतमेव
सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति। तदेतत्तुच्छतरं। कोट्यन्तरमालम्बत
इति किं कोट्यन्तराश्रितोभवति उत कोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायतइति।
आद्ये अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयत्वोत्पत्तौ पूर्व्वं
प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदेव कोट्य-
न्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भाव-

यितुं शक्यं नाप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्म्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्व्वारः तथाहि संस्कारेण तत्तामात्रं चोपनीयते तत्ताविशिष्टो वा धर्म्मी । आद्ये स इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः तदा सत्ययमित्यनुभवांशे धर्म्मिप्रकाशोवक्तव्य एव अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशेऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्म्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् उत कारणद्वयसम्भेदादभेदभाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भग्नः । अथोच्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्तरात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु । न प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपतायां विषयव्यवस्थित्यैवोपगमे नोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्मिण्यर्थे निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव । किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मभावाभावसम्वेदनात्स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभानेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम तदाप्यनुपपत्तिः तथाहि संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं संग्राहकमक्रोडीकृत्या

सम्भवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारएव। अपि च स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा। नचेत्कथमंशतोपि स्मृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। स्मृत्यनुभूत्योः सएव सङ्करः प्रथमे पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्य्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्। अथ यत्र ते पृथक्जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूयजननात्कदम्बितकार्य्योत्पत्तिः। यद्यपि पटघटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते नहि एकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति। नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा। न चेत् परस्परमेलकलक्षणोविशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततस्त्वाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्यते। अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति। नाप्यनुभवएवेतिपक्षः तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारोनेन्द्रियसन्निकर्षस्तेति तदविषयत्वापातः नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्तानिरुक्तेः क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषश्चेत्कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारात् नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्या

वस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्मेच्छाव-त्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः । वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुत्र तदनिश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संशयेन तदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेन्न इदं तदा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशशब्दसमन्वयेन वाशब्द प्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः प्रतीत्या सह वाकारार्थं सम्बन्धे प्रत्येमि न वेति तदापत्तेः वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्स्थाणुमानय पुरुषं वेति स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानापत्तेः तस्माद्वाकारार्थस्य ज्ञानधर्म्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणं तत्र दोषवशादित्यस्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना यस्य मनसा तस्य च बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षिणाएव तदर्थप्रकाशादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात् यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा अननुभूय प्रस्मृत्य वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्कारग्राहिणा चक्षुरादिना चात्मग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः । नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् अन्यथाप्यपरमाणवादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत । नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमोयुक्ताभ्युपगमः शब्दाभावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो ननु तत्र सम्बद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः । नचात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्व्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति सौह्मते वि-

स्कारः तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अप्यानुभवत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना तदंशस्तु मनसा गृह्यतां सदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्त्तत इति एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेण सन्निकृष्टएवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्सन्निकर्षकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्य्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्। ननु सर्व्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति। तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवएव स्यात्। मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्य्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति एतेन सत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदोवायं भातीत्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् नच तन्मिलितमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतोनानुभूतिः। अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थाक्षसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभवएव भवति ननु स्मृतिरिति चेन्न संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति। प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात्। अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेव बाधकम्। तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात्स्वयंकल्पितव्यवस्थानवैपरीत्येनापि कल्पनासम्भवात् प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंप्लवात्स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था

कर्त्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात्। ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्ने-
वांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवति तदा
तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वापाते सास्तु। एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्व-
स्वीकारे बाधकत्वेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्-
कारिज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थापनीयमिति
प्रतीतिबलपक्षोपि निरस्तः। ननु स्वानुभवएव शरणमिह प्रत्यभिज्ञाने
ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते नतु स्मृतित्वं तेन संस्कारजत्वेपीन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाणम्
अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिबलेन प्रत्य-
वस्थेयमिति न इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वेनानु-
भवस्यैकपक्षे असाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिहाशक्यत्वात्। एतेन
स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यं नच
वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत् स्मृत्यन्तरन्तु भविष्यतीति तस्या
प्यनुभूतित्वेन भवतावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वात्। तथाहि घटस्तत्रासीदि-
त्यादिस्मृतौ पूर्व्वकालविशिष्टोघटः स्फुरति नचासौ पूर्व्वमनुभूता भूत
ता या संस्कारेणोपनीयते प्रत्युत पूर्व्वं वर्त्तमानतायाएवानुभूत्या ग्रहणं
तस्मादिदानीं पूर्व्वताधीसामग्रीसम्भेदात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्त
द्विशिष्टतावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मकएवाभ्युपगन्तव्यः। एतेनानुभव
सामग्रीसहितः संस्कारोनुभवकारणमिति पक्षे पूर्व्वं शङ्कितइदमपि
दूषणं द्रष्टव्यं तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः। नच सदस्ति स्मरणं
यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः यदपि कैश्चिदुच्यते
दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशस्मरणम्भवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे
प्रमाणाभावात्। नचानुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षव्याहत्या अनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानुमित्यादे-
रपि स्मृतित्वापत्तेः। सर्व्वानुभवसामग्र्यभावादिति चेत् कथं पुन
स्तत्तांशप्रमुष्टस्मरणतादिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारि-

तं षष्ठप्रमाणीकरणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात्स्मरणं व्यवस्थापि कुत्र वा प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति घटश्चासीदित्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात्। अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकरणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पूर्व्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते नत्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्या वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति। नैवम्। तत्र कारणत्वं किमिति नाद्यस्यैव येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते तेनार्थेन सह तदाद्यस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। सहचरितधर्म्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जननेनास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जननेनातिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेऽपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न तवापि तद्धर्म्मतानधिगततद्धर्म्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिसाम्यात्। शुभतत्साहचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्यापि तथा सति तत्सहचरितरजताद्यध्यक्षप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न तवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेनातिप्रसङ्गात् तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसदृशदर्शनसहकृतस्य चक्षुषो युक्तं तदेवं (तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकं सहकारितदेवास्तामक्षस्यातिप्रसक्तिगुत्) तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव तथाप्यन्यथार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न विप्रकृष्टरूपेण भ्रमविषये

मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात् । किञ्च संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरासहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्व दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते प्रत्यभिज्ञानएव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारित्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् अथ सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः । सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्ताप्रसञ्जने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ता प्रयोजिकाच्च त्यज्यतां न संस्कारइति युक्तं सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात् । तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्न उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः । तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षएव यावदधिकं कुतश्चायं तत्तांशमोषइति विचारमधिकरोति पूर्व्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात्तत्तांशमोषइति चेन्न विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात् । दोषस्मृतौ तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत् तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमितीह वा सामान्यतएव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषेण स्यादित्यायातमियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः । नच प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवाभ्यामन्यएव प्रकारइति वाच्यम् अननुभवत्वेनाप्रमात्वा-

पातात्। नचैवमस्त्वित्यपि वाच्यम् क्षणिकवादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा त्वेनोपन्यस्तत्वात्। ईदृशप्रसिद्धलक्षणत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनि-यमः प्रसज्येतेति तस्माज्जातिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थ मुपादानमिति सर्वथानुपपन्नमिति। नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः नापि स्मृतित्वरहितत्वम् उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। इतोपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः तथाहि स्मृत्यन्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा स्मृति त्वरहितत्वं वाभिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तराद्व्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनु-भूतिः स्यात्। नहि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृति व्यक्ति स्तत्स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात्। नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्योहि भवता कथंकारं व्यति-रिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्व्वासां भवता प्रत्येतुमशक्य-त्वात् तथाहि न तावत्परकीयज्ञानेऽपरस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः नाप्यनुमानार्थापत्ती लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्व्वार्व्वाग्दृशा प्रत्येतु-मशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवोपि स्फुटएव। ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेको निरूप्यः प्रमायाइत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य। नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्वकालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकालइव व्याप्यव्यापकव्यक्तयइति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्दोषग्रस्तत्वात्। तथा सति ह्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्य प्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्। एवमभ्युपगच्छतश्च अद्धीमहि सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्त्ततइति नापि तृतीयः स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्व प्रतियोगिकमाश्रयस्वरूपं वा तज्ज्ञानं वा न तावदाद्यः तथाहि स्मृति त्वान्योन्याभावोपि स्मृतित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति।

नहि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्वापातः तदवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित इति चेन्न तथाहि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चिदनया वाचोयुक्त्या विवक्षितम् । आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति सएव प्रसङ्गः नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अतएव न द्वितीयोऽपि नहि संसर्गविशिष्टं यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः । नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावतएव तत् कुतः परम्परागवेषणं कार्य्यमिति । स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्य्यवसायित्वात् । किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गाधर्म्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः । अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवतानभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धइति तत्र भवतोऽभ्युपगमः । अथोच्येत अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भवेपि न परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यतइति । नैवम् । विशेषोपसंग्राहकासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसंग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरोपसंग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात् तावतापि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधोवर्णित

स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावो निरूप्यः। अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्व्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्नत्वेवं स्मृतेरिति चेन्न सर्व्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्व्वामिति कोऽर्थः किमसतीं सर्व्वां उत सतीं अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्। आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव नहि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्धे इति यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति काश्चित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम्। तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति। स्यादेतत् स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात् ययोर्भेदाभेदस्तयोरन्योन्याभावानभ्युपगमात्। मैवम्। कथं ह्यवधार्य्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानुभूत्येति। अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावादिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्याद्युक्तविकल्पदोषात्। प्रागभावप्रतियोगिन्या इति चेन्न अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वापातात्। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्मानुभूतावपि तुल्यः नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्त्तते। अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तत्र भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकश्चान्योन्यसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेद

बुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात् । नच स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभावस्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभवस्वभेदाननुगम तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् । ननु संसर्गप्रतियोगिकोनिषेधः संसर्गाभाव' तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावइत्युक्त एव न मिश्रता तयोर्हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् । द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संसर्गाभावाः स्युः । संसर्ग प्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् किञ्च तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः । संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यतएव तयोरुच्छेदः स्यात् एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपतएव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदन्तं संसर्गानवस्थाशेषोच्छेदात्पूर्व्वपूर्व्वोच्छेदो वा स्यात् न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात् । ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तथा प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयो र्विरोधः स्यात् । तथा न प्रमीयमाणत्वमेव स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात् नियमेनेति चेन्न व्यक्ताचारविरोधापत्तेः तथा न प्रमातुमनोपाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयगतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्भेदाभ्युपगन्त्रापि तयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्व्वाच्यतापत्तेः । कस्य गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवंविरोधे विशेषः स्यात् सत्याञ्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्य्या प्रमयैवा प्रमानुपगमादिति । अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ सविशे-

षेधो च विधिनिषेधो न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्राम्य स्यातामिति ब्रूषे तदपि न तर्हि विशिष्टस्य निषेधोविशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तत्प्रसङ्गावकाशोपाद्यते। अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्व्वाच्यइति चेन्न एवं ह्यन्योन्य संसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात्। किञ्चैवं सति संसर्गाभावोन्योन्याभावोयो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथाच संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिकमाकाङ्क्षता त्वयात्यर्थं संसर्गाभावशब्दोपि हारितः स्यात्। किञ्चानयापि वाचान्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावेपि प्रसज्यते। नह्यन्योन्याभावोन्योन्याभावोभवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति यथानीलमुत्पलमित्यादि तत्र तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः। अन्यथान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नव कः प्रमेयोयद्दति तथा कथ्यते अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्व्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथाहि "नावृत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे। सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्तरेण निर्द्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते। तादृप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता।" अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात् तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्। अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोनामाधिकोनोपेयत एव यमादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभावस्याभावोपि नाधिकोभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदोपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेदस्य निर्विषयत्वात्। अथ माभूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव तु तथेष्यतइति तदा दायैव व्यवहारएष निर्द्दोष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत्। अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः

संसर्गाभावइतिवदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकोऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात् द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया अन्योन्यस्यैव स्थैर्य्यापत्तेः । तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणो जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिद्धान्त्यामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति व्यर्थाविशेषणप्रयासोऽहासायेति सविशेषणोप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति महत्कौतुकम् । ननु घटाभावो न भवति स्तम्भइत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्माभिहितोभवति तत्कस्य हेतोः तदाहि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत् स्यात् । यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गानवकाशइति । मैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यान्योन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्विशेषणोऽन्योन्यमध्ये जगतएव प्रवेशात् । तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् नहि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्म्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभावएव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोऽन्यस्तदभाव इति । अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावोविधीयते घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमानत्वात् भवन्वा घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषादिशेषान्तरानिर्व्वचनाच्च । घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत् । संसर्गान्योन्याभाववैषम्यमादाय स परिहार्य्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते अतएव प्रतीतिबलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे हि प्रकारविशेषव्यवस्थानिबन्धनप्रश्नोरविशेषणैकनिषेधे अन्यविधिभ्रौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविषये स्यात् । मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था पर्यनुयोगवाशवारवाय वज्रावारायमाणा विजयते

मम त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणम्भवदपि जगत्तथा सत्तोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्व्वचनीयमिति। अतएव प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यमनयोर्न्व्यमाणमतिदूरनिरस्तम् प्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यतायाएव कथनात् तस्मात् “अन्योन्याभाव संसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ,, ननु स्मृतित्वस्याभावएव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न एवकारेण किमधिकमभिधीयते भावोनिषिध्यतइति चेन्न तस्याभाव पदेनैव लब्धत्वात् भावनिषेधोऽभावइत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधिकरण्यनिषेधएवकारार्थइति चेन्न उक्तेनैव गतार्थत्वात्। अन्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् नहि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्पर प्रतिक्षेपरूपत्वात् नहि रूपरसयोरेकत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धेदिति चेत् तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणं रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम् अत्र तु नैवमिति चेन्न तथात्वस्या सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च। असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेन्न एवकारार्थदोषस्यतादवस्थ्यात्। एतेन विलक्षणएवायमभावोभावसहासनानुपवेशी एवकारसमभिव्याहारेणोच्यतइति निरस्तं तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधतासाम्येपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं तच्च तुल्यमभावान्तरेण सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेनेति चेन्न प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात्। अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावइत्युक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्तएव दोषः तदास्तां विस्तरः। नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्वी-

र्व्वेति पक्षः। अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्तादवस्थ्येनोक्त प्रसङ्गस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्व्वचनं क्रियते तथाहि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव स इह न विवक्षितः पूर्व्वक एव तु संसर्गाभावो विधित्सित इति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ। नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्म्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्व्वक्तव्यत्वापातात्। प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न अविदितलक्षणस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्व्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् को घट इत्यापृष्टे घट इत्येवोत्तरं सङ्गच्छेत प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः सदोषत्वादिति वक्ता को दोष इत्यभिधायैव च निवृत्तो भवेदिति। स्मृतित्ववत् स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। गृहीतग्राहि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः। सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिः सापेक्षता च स्वविषयानियमे समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः एवमस्त्विति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्येतेति। संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न सामग्रीतः सर्व्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात्। असाधारणतद्धेतुकधीत्वमिति चेन्न आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः आत्ममनोयोगस्यासाधारण्यात्। कार्य्यैक्यानवधारणे च कारणत्वानवधारणात् तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते

तदनुभवः येन तु ज्ञातता तथा तत्स्मरणमिति चेन्न ज्ञातोज्ञास्यते चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः। ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततोवाक्ये-नाप्यनुभाव्यत्वात् कार्य्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धेर्जाति-तश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति। नापि चतुर्थः यतः कार्य्यगतवैलक्ष-ण्यानवगमे क्व कारणता क्वासाधारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्म्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषण मुच्यते तथाहि तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं व्याप्यते तद्यथा पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय कश्चित् पृच्छति कति वराटकाइति पृष्टश्च अजाकृपाणीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यन्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि। तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं। वस्तुतस्तस्य पञ्चसंख्यावच्छिन्न त्वेनातथाभूतत्वाभावात्। नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणापेक्षणात्। नच वक्तुः संशयएव निश्चायकाभावादेकतर कोटिव्यवहारस्तु कृष्यादिप्रवृत्तिवदितियुक्तं तत्राप्याहार्य्यरूपैककोटि निश्चयास्थानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयसमुच्चयतापत्तेः। नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं मध्येऽध्यक्षादिदुरन्तर्भावत्वात्। अव्यभिचार कारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् काक तालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्य-मास्थातुमीशिषे व्यभिचारिणोपि कारणाविशेषाययथार्थत्वप्रसङ्गात्। नह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात्। अवश्य मस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव कारणं वक्तव्यं किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता येन नियतेषु प्रमाणभेदेषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गज्ञानं दैवगत्यास्थितलिङ्गलि-ङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत्स्यात्तद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा सदति लिङ्गिस्वरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धे

लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वक्त्रादावप्यंशे विषये प्रामाण्य स्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति । आभासकरणजत्वाद्विषयस्य वस्तुभूताल्लिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्वेपि तज्जातीयमात्र वत्त्वावभासांशे दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात् विशेषस्य तस्य च तत्रास्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न विशेषा प्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्त्वाप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य निर्लुठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् सामा-न्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषान्यत्वावत्त्वाकल्पनानवकाशात् । सामान्यसमवाययोरन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहाया सत्ख्यातिप्रवेशापातात् । तत्रत्यधर्म्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोप स्तत्रेति चेन्न तथापि धर्म्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात् संसर्गा रोपनिमित्तत्वाच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः परार्थानुमानाभासे हि प्रति पादितपदार्थसंसर्गारोपकारणासम्भवात् तथापि तत्र तादात्म्यारोप कल्पने च तयोर्भ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् कस्यचित्तत्रजात संवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का गतिः का वा गतिः सिद्धसाधने तत्राप्यन्यथाकल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात् । तत्त्वे च द्व्याभासस्यापि यथार्थग्राहित्वेनोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रति-भासकल्पनायां निर्निमित्तत्वात् । सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात् यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणं यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थ सादृश्यत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्वं निरस्तत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि-चारिणोपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञान विषयीकृतेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितं न च प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमे-यत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्म्मान्तरापेक्षया व्यभिचारि-

शोपि प्रमात्वाभ्युपगमादिति। नैतद्युक्तं प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति। प्रकाशमानरूपेण विशेषणाभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततया गाह्यमानं ज्ञानं प्रमा स्यात्। नच वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्य प्रसङ्गात्। अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नास्त्यतिप्रसङ्गः सर्व्वस्य व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्म्मिण्यपि प्रमात्व सम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात्। यदि त्वंशतोपि व्यभिचारि प्रमालक्षणं स्यादिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्व्वेण विशेषणभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा नच तावता धर्म्मिणो धर्म्मविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्म्मिण्यपि प्रमाणं स्यात् सर्वात्मना सादृश्याभावात् अव्यभिचारिणस्त्वांशमननुरुध्य तदीयप्रमितिकोटिनिक्षेप साहसिक्यादबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभिचार्य्यंशस्यापि प्रमाकोठिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्त्तुं यदि बाध्यार्थांशाधीरबाध्यार्थांशेऽप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवद्दूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणादवयविनाश्च तावत्परिमाणाग्रहणादल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात्। कथं लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसङ्घितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे। यदि च बाध्यार्थांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थ

जातीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति। नैवम्। विशेष्यांशे अनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्मेपि च स्वसम्बन्धाद्धर्म्मान्विशिनष्टीति नोक्तदोषइत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः। अपि च एवं तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति। ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः। नैवं तर्हि दीर्घं दण्डः पुरुषइत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षण्येपि विशेष्यस्यानुभूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषकत्वादिति ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षात्कृतव्यावगमानामप्रमात्वापातात्। तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वमिष्टमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानाविशेषकत्वात् अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति ननु ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम्।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात्। ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टं अभिधीयते हि लोके न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरणएवायमिति। नैवम्। सामस्त्यमर्थस्य किं सर्व्वावयवसहितत्वमथवा सर्व्वधर्म्मसहितत्वम्। नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्वापातात्। नापि द्वितीयः

न्तसर्व्वंवित्परिच्छित्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः। अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तत्रापि न मया विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्म्मिपरिच्छित्तिः प्रमेत्युक्तम्भवति। विभ्रमादयो हि विशेषमपश्यतो जायन्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्व्वेषां विशेषान्तराभ्युपगमेपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति। नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात् तस्यापि प्रमात्वं स्यात्। प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्रसङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात्। यत्तु कश्चिद्वेोधात्कश्चिदर्थो विशेषशब्देनाभिधीयते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो यद्दर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च तेनान्यथा व्याघातादिति। तदयुक्तं न तावदेवंविधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः सर्व्वविशेषोपलम्भसम्भवात्। नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्व्वक्तुमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारूढतया ज्ञेयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा वञ्चश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः। न ब्रूमो विशेषणसहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशेषणसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति। मैवम्। उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात्। यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्ति-

त्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गसत्त्वनिवारणम्। विशेषतस्तदभिधाने त्वननु-गमइति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेषइतिपक्षं यस्तु जड़तरो न जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्यसीति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जड़तमः कश्चिद्यदि स्यात् सएवं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वतएव विशेषरूपाइति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति। बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न क्वाचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात्। तत्र तस्येति चेन्न व्यावृत्तेर्बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात् प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति शङ्कान्तराणि चात्रातः पराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि। किञ्च तर्कश्चागमाहार्य्यौ च संशयविपर्य्ययौ परिदृश्यमानएव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् नचाहार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तं विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोगमूलतयाहार्य्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्त्तयतश्चाहार्य्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् परिच्छेदशब्दस्यानुभूतिपर्य्यायेऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम्।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यन्यत्वं तदादूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते। अथेदमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थस्तदैव ज्ञानं उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति। नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात्। न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः। नापि तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्व्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः। अभेदवादे तु भ्रमस्यापि

तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्त्तन्त इत्यलम्।

अविसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा अप्रतीयमानग्राह्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित्। न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात्। नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् सुप्तदशोत्पन्नस्रुक्सर्पज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्प्रीतिमज्ज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च प्रमित्यनुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषजति। अदुष्टकारणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति सुवचमेवेति न विपरीतपदव्यवच्छेद्यायाः प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात्। विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेन्न तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति अवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा। "एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लभ्यते। तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति।," नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा सामग्री वा उभयथापि पूर्व्वदोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भ-

वेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्सामग्रीपरम्परावगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाप्रथममप्रमात्वापत्तेः। वास्तवतदर्थक्रियार्थवस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्य प्रमासाधारण्यात्। नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथाहि अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वा विसंवादित्वमिति यथाह प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रिया स्थितिश्चाविसंवादइति न सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात्। प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात्। अर्थक्रियाप्रमितिरभिधित्सितेति दूषितमेव प्रमायाएव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यतइति चेन्न तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि सम्भवात् कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात्। एतेन प्राप्त्यादियोग्यताविसंवादार्थइत्यपि निरस्तं दुराबाधइव चार्थं धर्म्मकीर्त्तेः पन्थाइत्यवहितेन भाव्यमिहेति। अबाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् कालान्तरेपि च बाधविरहस्य दुर्निरूपत्वात् स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति। तर्कसंशयाविपर्य्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतिव्यतिरिक्तखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति। जातिसङ्करमिच्छतस्तु प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाजायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः। ज्ञातेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविपर्य्ययसंशयानवकाशादि स्याद्धर्म्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् चिह्नान्तर

सापेक्षेण च मनसा संवेदनं चिह्नेनैव वावगतेन लक्षणीभूय ज्ञापक मित्यपि प्रत्याख्यामात्रं तच्चिह्नेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिह्नानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे तु विस्तरेण दूषयिष्यामः। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तद्योगः प्रमालक्षणमित्यपास्तं दुरवधारणत्वात्। यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षण मुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा व्याद्यापत्तिः प्रमितश्चेत्प्रमानवधारणे तदनवधारणता। मावधारि वस्तुतस्तु तथेति चेन्न वस्तुतो न तथैव किन्नेति वादिन्यनुत्तरापत्तेः प्रमात्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च। वस्तुतस्तु प्रमेय एव घटादितत्त्वव्यवहारोपि तच्छ्रिक्षित्यास्तां विस्तरः।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्ययुक्तं करणार्थो निरुक्तेश्च। ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्त्तुर्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात् एवं कर्म्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्म्मविषयो भवति कर्म्माभावे विषयाभावात् करणव्यापारएव न निष्पद्यतइति तन्निर्व्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्व्वाहकत्वं सम्प्रदानापादानयोश्चासार्व्वत्रिकत्वम्। करणन्तु सार्व्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्व्वत्रिकोहेतुः करणमिति। मैवं। अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानं अन्तर शब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः नहि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत। नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदितिविशेषानिर्द्देशे करणादिति समभिव्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च नाकरणस्यैवा